

המורשה, חוקריה ושוחריה

נחמיה לבציון

בדרכו של מוסד, כמו בזו של אדם, יש ציוני-דרך אשר מחייבים סיכומי-ביניים. מתן פרס ישראל למכון בן-צבי על תרומתו למורשת התרבות של יהדות-המזרח הוא ציון דרך כזה. פרס ישראל הוא העיטור הגבוה ביותר במדינת ישראל הניתן על מפעל מדעי, ויש בו הכרה כפולה: הכרה בחשיבות המחקר במורשת יהדות-המזרח כראוי ליחד לו את אחד הפרסים והכרה בתרומתו של מכון בן-צבי למחקר זה.

בחוברת זו של 'פעמים' מתפרסם מאמר על ראשיתו של מכון בן-צבי, המספר על הלבטים שליוו את הקמתו. מאמר זה מלמדנו, כי אנו, העושים היום במלאכה במכון בן-צבי, קוטפים פירות מעץ שלא אנו נטענו ולא רק אנו טיפחנו. המכון נושא את שם מייסדו יצחק בן-צבי ז"ל, הנשיא של מדינת ישראל, אשר כבר בתחילת פעילותו הציבורית נתן דעתו על עדות-המזרח וביקש לחקור את מורשתו. המכון שהקים בשנת תש"ח במסגרת האוניברסיטה העברית איפשר לו לשתף חוקרים אחרים בעבודה זו. סייעו לו בכך: ח"ז הירשברג ז"ל, העובד המדעי הראשון של המכון, ויבל"א חיים ביינארט ומאיר בניהו. מאיר בניהו הטביע את חותמו על המכון כמנהל וכחוקר. לאחר פטירת יצחק בן-צבי נחתם פרק בתולדות המכון, שבו התעשרה ספרות המחקר על יהודי-המזרח בנכסים של ממש ובהם כרכי השנתון 'ספונות' ומספר רב של ספרים שחשיבותם קיימת עד היום.

בשנת תשל"ג החל המכון לפעול במסגרת חדשה, כמוסד משותף לאוניברסיטה העברית וליד יצחק בן-צבי. כל אחד מארבעה ראשי המכון — שלמה מורג, יעקב מ' לנדאו, שאול שקד ואמנון כהן — הוסיף נדבך משלו לבניין שקיבלנו לירינו. ראוי להזכיר, למשל, את הועידה המדעית הבינלאומית הראשונה לחקר קהילות היהודים בארצות האסלאם, שכינס מכון בן-צבי בשנת תשל"ד. עד אז היה מכון בן-צבי מוסד המחקר היחיד שהקדיש עצמו לנושא זה.

התמורה חלה בשנת תשל"ז, עם הקמת המרכז לשילוב מורשת יהדות-המזרח שבמשרד החינוך והתרבות, בעקבות דיון כנסת על הצורך לטפח מורשה זו. מקורו של הדיון בכנסת היה בתחושת מועקה של כמה מנבחרי הציבור. אך היה זה, ככל הנראה, ביטוי לתהליך ממושך שעמד להתפרץ. הראיה לכך היא, כי משעה שניתנה תשומת-לב והועמדו תקציבים לתכלית זו החלה, תוך תקופה קצרה יחסית, פעילות מדעית וחינוכית רבת היקף. אלה שהופקדו על ביצוע התוכנית לשילוב מורשת יהדות-המזרח הכירו בחשיבות המיוחדת שיש לאוניברסיטאות ולמכוני המחקר בקידום הנושא. המחקר המדעי צריך לחשוף את המקורות ולהעלות את הממצאים

במאמרים ובספרים, שתהיה בהם תשובה לטענה שלא ניתן ללמד את תולדות יהודי-המזרח ואת מורשת תרבותם, כיוון שנכתב על-כך רק מעט. ספרות המחקר היא הבסיס שממנו ניתן להכין את ספרי-הלימוד. האוניברסיטאות החלו להעמיד מורים לבתי-ספר תיכוניים, שנפגשו במהלך לימודיהם עם נושאים מתחום זה. יתר-על-כן, עצם העובדה שנושאים בתחומי ההיסטוריה, הלשון, הספרות, המחשבה והמנהג של יהודי-המזרח נמצאו ראויים להוראה אקדמית תרמה מיוקרתה לשילוב נושאים אלה במערכת החינוך כולה. זאת ועוד, האוניברסיטאות ומכוני המחקר עמדו בהתחייבות שנטלו על עצמם לקיים את המחקר ואת ההוראה על רמה מדעית, שתיבדק באבני הבוחן האקדמיים המקובלים. מי שהיו בשנות השבעים תלמידי מחקר הם היום המורים והחוקרים, מראשי המדברים בנושאים אלה.

בשבע השנים האחרונות קמו בכל האוניברסיטאות מרכזי מחקר והוכנו תוכניות הוראה, שראשיתם בתקציבים שהעמיד לצורך זה המרכז לשילוב מורשת יהדות-המזרח. מכון בן-צבי, שגם הוא ניזון מתקציבים אלה, היה יכול בשל כך להרחיב את פעילותו המדעית ולהגדיל את מספר הפרסומים.

גולת הכותרת של מפעלות מכון בן-צבי בשנים אלו היא ללא ספק ראשיתו והופעתו הסדירה של הרבעון 'פעמים'. בעשרים ושלוש החוברות של 'פעמים' הופיעו יותר ממאתיים מאמרים. נוכח יכול זה, שהעשיר כל-כך את ספרות המחקר על יהודי-המזרח, עלינו לברך את מי שעמדו ליד עריסתו של הרבעון והחליטו לצאת לדרך, אף שהיו מי שהטילו ספק אם תצליח. 'פעמים' לא רק מביא לפרסום את פירות המחקרים שנעשו, הוא גם מעורר חוקרים לפלס דרכים חדשות. מאמרים חשובים רבים לא היו נכתבים אלמלא הוזמנו חוקרים להידרש לנושאים שעמדו במרכז של חוברת זו או אחרת. הרבעון גם עמד בשתי תביעות הנראות לכאורה כסותרות זו את זו: שמירה קפדנית על רמה מדעית של המאמרים בלבוש שיאפשר לציבור רחב לקרוא בהם ולעשות בהם שימוש.

ככל שאנחנו מרחיבים ומעמיקים בחקר מורשת יהדות-המזרח נפתחים שדות חדשים. בין המחקרים הנעשים במכון ואלה המופיעים כספרים או כמאמרים ב'פעמים' וב'ספונות' נמצא מיגוון רחב ועשיר של נושאים; מעבר לנושאים ה'ותיקים' יחסית של היסטוריה ולשון, מתרבים המחקרים והפרסומים בשירה ובפיוט, בקבלה ובהגות, בדרכי העיון והלימוד. המחקר אינו מעלה אלא מה שמגישים החוקרים לפירסום, ומטבע הדברים אין איזון במחקר בין קהילות ישראל השונות.

וכך, עם שאנו מברכים על היכול מתגלה גם החסר, שכדי למלאו יש צורך בהכשרת דור חדש של חוקרים. במסגרת מכון בן-צבי מתנהלת עבודתה של ועדה בין-אוניברסיטאית המעניקה מלגות לתלמידים הכותבים עבודות מוסמך ועבודות דוקטור. מלגות אלה באות מתקציבו של המרכז לשילוב מורשת יהדות-המזרח. בשיבתה האחרונה של ועדה זו עלתה השאלה, אם אין זה מתפקידנו לכוון ולעודד

תלמידים מתקדמים לפנות לאותם תחומים — והם לעיתים הקשים מבחינת כלי המחקר והמקורות — שבהם המחקר עודנו בראשיתו.

תפקידו של מכון מחקר לסייע לחוקרים בודדים בהכנת תשתית ובראש וראשונה בחשיפת מקורות. ברשות המכון אוספים חשובים של כתבי־יד וכדי להביאם לידיעת החוקרים פורסמו כבר שני כרכי קטלוגים מפורטים של כתבי־היד של יהודי תימן ושל יהודי פרס, המצויים בספריית המכון. הקטלוג של כתבי־היד של יהודי צפון־אפריקה, מצוי עתה בהכנה. במרכז עבודת המכון בשנים הקרובות יעמוד מפעל 'אורינט יודאיקוס', שמטרתו לכנס את כל המקורות על תולדות היהודים בארצות האסלאם, הפזורים בכתבים שונים ובלשונות שונות.

המודעות לשחיקת תרבותם של יהודי־המזרח עוררה דיון ציבורי, הדיון גרם שהנסת החליטה להעמיד תקציבים לחקר תרבות זו ולהפצת מידע עליה, תקציבים אלה נתנו תנופה גדולה למחקר המדעי ולהוראה האקדמית. יש צידוק על־כן לציפיות מן האוניברסיטאות וממוכני המחקר, שיעשו גם להבאת פירות המחקר לציבור. במכון בן־צבי אנו מכירים במחויבות זו ומנסים להתמודד עם הקשיים שיש למכון מחקר במאמץ ליצור קשר עם הציבור. הרבעון 'פעמים' הוא דרך אחת להשיג זאת. בשנתיים האחרונות קיים המכון מספר קורסים למורים ולחוגים נוספים בציבור הרחב, וכבר התנסינו במפגש שהיה בו דו־שיח בין חוקרים ובין יוצאי עדה אחת, היהודים־הקראים. והיו יוזמות נוספות, בהם ערבי־עיון לציבור הרחב הנערכים בשיתוף עם בית התפוצות בתל־אביב, אשר כמה מהם משכו קהל רב והיו מקור חוויה לחוקרים ולציבור המשתתפים.

אפשר להמשיך ולמנות צרכים, רעיונות ותוכניות כתחום שאנו עוסקים בו, שעדיין לא מצאנו דרכים להוציאם לפועל, אם בשל מחסור באמצעים ואם בשל חוסר בכוח־אדם מתאים. ספק אם פירוט זה יהיה למועיל. אולם כל שנעשה על־ידי המכון ועל־ידי כלל הגורמים הפועלים כתחום זה ודאי אין בו עדיין כדי למלא אחר הצרכים. חקר מורשת עדות־המזרח הוא מאבני־היסוד לשילוב עדות ותרכויות ולליכוד עדות ושכטים לעם אחד. מדינת ישראל חייבת למצוא דרכים להגדיל בשיעור משמעותי את המשאבים והאמצעים המיועדים למטרה זו אפילו תוך המצוקה הכלכלית שאנו נתונים בה עתה, ואולי דווקא בשל מצוקה זו וההשלכות שעשויות להיות לה. גם גורמים ציבוריים ועסקיים אינם פטורים ממצווה זו. התשתית הוכנה והיא עשויה להיות יסוד לבניין מפואר.

אסיים באותו עניין שפתחתי בו. פרס ישראל ניתן למכון בן־צבי, והמכון אינו אלא אכסניה לחוקרים, אשר על־כן אין הם רק שותפים לפרס אלא גם בעלים לו. על שזיכו אותנו להיות שליחיהם בקבלת הפרס נתונה להם תודתם והוקרתם של כל עובדי מכון בן־צבי. מי יתן ואנו, ואלה שיכואו אחרינו, נשמש עוד חוקרים רבים כאכסניה זו.